

Klaus trapte zijn sigaret uit en probeerde de sombere gedachten waarmee zijn hoofd weer eens vol zat van zich af te zetten. Geen gejammer nu over zijn rampzalige liefdesleven, zijn alsmaar voortsukkelende loopbaan of de verslavingen waar hij vanaf wilde, vanavond draaide het niet om hem, maar om zijn zus. Hij haalde een hand door zijn haar, veegde gemorste as van zijn overhemd en ging naar binnen.

Het was 1 januari 1933 en het zaaltje van theater de Bonbonniere in München zat vol. Klaus gaf zijn jas en wandelstok af, liep tussen de ronde, met rood pluche beklede tafeltjes door naar de stoel dicht bij het podium die voor hem was vrijgehouden en ging naast zijn grootmoeder zitten. Ze kneep hem in zijn arm ter begroeting.

‘Je bent laat,’ zei vader.

‘Het is nog niet begonnen,’ zei Klaus.

Hij draaide zich om en bekeek het publiek. Uiteraard was de complete familie komen opdaven, behalve Monika die in Florence piano studeerde aan het conservatorium, en Michael die in een internaat in Neubeuern woonde. Oom Heinrich was speciaal vanuit Berlijn naar München gekomen. Er waren vrienden, kennissen en mensen die Klaus vaag van gezicht kende, maar ook behoorlijk wat onbekenden, ongetwijfeld nieuwsgierig geworden door de praatjes die al wekenlang rondgingen over ‘dit verrassende, nieuwe cabaretgezelschap’.

Aan een hoektafeltje achter in de zaal, half in het duister, zaten drie jonge nazi's in uniform. Ze waren blond, fris, keurig. Spionnen uiteraard. Ze deden niet eens moeite hun aanwezigheid te verhullen, zo zeker waren ze van hun zaak. Ze gingen hun gang maar, Klaus was ervan overtuigd dat het Erika alleen maar zou aanmoedigen. Hij kende zijn zus langer dan vandaag.

Vader bestelde champagne bij een serveerster, Klaus zocht naar zijn pakje sigaretten.

Het zaallicht doofde, alleen de schemerlampjes op de tafels bleven branden. Een felle spot ging aan en verlichtte Erika, alleen Erika, die met stralende ogen de zaal in keek. De andere spelers, al aanwezig op het podium, stonden als bewegingloze figuranten in het donker naast haar. Vader schoof zijn stoel nog wat verder naar voren.

'Dames en heren, gewaardeerde aanwezigen,' begon Erika. Haar stem, vast en overtuigend als altijd, bereikte alle uithoeken van de zaal. 'Mag ik uw aandacht vragen voor het eerste optreden van ons bescheiden theatergezelschap *Die Pfeffermühle?*'

Vader applaudisseerde, de rest van het publiek volgde.

Erika zag er fantastisch uit in haar stralend witte, met zwarte pompons bezette pierrotkostuum. En aan de manier waarop ze op het podium stond was heel goed te zien dat ze dat zelf ook wist. Ze maakte een kleine buiging, stelde haar medespelers voor, die nu ook wat licht kregen, naar het publiek knikten en zich vervolgens terugtrokken in de coulissen, en begon aan haar eerste lied.

Wij nodigen u uit en stellen ons aan u voor

Wij zijn de goede nieuwe Pepermolen

Wij openen uw hart en deur en poort

En wat u vanavond ziet en hoort

Is welgemeend en onverholen...

Vooral over dat ‘onverholen’ was Erika, toen ze de tekst van het openingslied schreef, behoorlijk tevreden geweest. Het was een onschuldig woord waar niemand iets achter zou zoeken, en toch bevatte het alle plannen die ze met haar cabaret had. Ze zou onverholen kritiek gaan leveren. In dit eerste programma zou ze nog voorzichtig zijn, had ze tegen Klaus gezegd, hooguit een paar speldenprikken uitdelen. Later, als ze eenmaal een publiek had opgebouwd en zich dus het een en ander kon veroorloven, zou ze kritischer, feller, minder ‘verholen’ worden en zouden haar ware bedoelingen met dit cabaret steeds duidelijker worden.

Het publiek was nu in elk geval onmiddellijk betoverd. Erika’s zwart geschminkte ogen fonkelden, haar zangstem was diep en redelijk zuiver, haar tekst van woord tot woord te verstaan.

Klaus keek om. De drie nazi’s achterin schreven iets op.

Na dit openingslied was het de beurt aan de andere acteurs, jonge talenten en ervaren spelers, door Erika met zorg geselecteerd uit tientallen kandidaten. Geamuseerd zag Klaus aan dat Erika in bijna elk lied en bijna elke sketch een kleine of (meestal) grotere rol voor zichzelf of haar ‘steractrice’ Therese Giehse had gereserveerd. Dit was zijn zus ten voeten uit. Als zij zichzelf niet tot middelpunt van welk gezelschap dan ook wist te maken, was er iets mis.

De pianist speelde, de spelers zongen, declameerden, maakten gewaagde grappen. De zaal leefde mee, lachte, klapte, was ontroerd.

Klaus zelf had twee tekstbijdragen geleverd: een komische dialoog – een telefoongesprek dat op het toneel werd gebracht door Erika en Bert Fischel, en een fictieve liefdesbrief, waarvan het voorlezen was toebedeeld aan de jonge Sybille Schloss.

Hij was niet helemaal tevreden over hoe met name Bert

zijn tekst, waaraan hij veel moeite en tijd had besteed, had uitgesproken, het was te dramatisch geweest, te weinig aan de verbeelding overlatend. Maar hij besloot daar niet moeilijk over te doen, want de voorstelling in zijn geheel was prima en het lange slotapplaus welverdiend.

Vader vond het, uiteraard, briljant, riep 'Bravo!' en nodigde iedereen uit het glas te heffen op de grootse toekomst die *Die Pfeffermühle* zonder enige twijfel te wachten stond. Mielein, Klaus' moeder, zag het glimlachend aan.

De drie nazi's gingen als enigen niet in op die uitnodiging en verlieten het theater met hun vol gekladderde opschrijfboekje. Klaus had op ze gelet, op geen enkel moment hadden ze geapplaudisseerd. Gelachen hadden ze ook niet: voor gevoel voor ironie hadden de Bruinen geen talent. Waarschijnlijk gingen ze meteen verslag uitbrengen aan hun meerderen. Maar alleen een goede luisteraar zou de plagerijen in de teksten en mimiek zijn opgevallen en vermoedelijk waren die drie te stom om te begrijpen wat Therese had bedoeld met haar lied over bokken en schapen. Wie niet stom was, werd geen nazi.

'Ik ben reuzebenieuwd naar de kranten van morgen,' zei Erika enthousiast, toen ze, niet afgeschminkt en nog in kostuum, aan de familietafel was komen zitten. 'De *Völkischer Beobachter* is vast niet zo blij met *Die Pfeffermühle*, maar die nazikrant negeren we. De onafhankelijke kranten zijn veel interessanter.'

'Geniet nou eerst maar even na van je première,' zei Mielein. 'Die kranten komen morgen wel.' Ze gaf haar een glas. Erika, nog vol adrenaline, dronk het in één teug leeg en vroeg: 'Hoe vonden jullie me?'

'Hoe we je vonden?' Grootmoeder Offi keek haar aan en zei droog: 'Was het een solovoorstelling?'

Twee uur later zat een klein gezelschap dat nog niet aan bed toe was in de salon van het ouderlijk huis in de Poschingerstrasse. Grootmoeder Offi en grootvader Ofey waren niet meegekomen. ‘Wij zijn te oud voor nachtbraken,’ hadden ze gezegd, ‘maar het was een prachtige avond, Eri.’

Oom Heinrich, de oudere broer van vader, was er wel bij. Vader en hij rookten een sigaar, Klaus en Erika sigaretten. Alle anderen waren naar hun kamers gegaan. Er werd rode bourgogne gedronken. Het vuur in de haard en de regen tegen de ramen zorgden voor een behaaglijke sfeer.

‘Mijn complimenten, Eri,’ zei vader. ‘Het is me niet ontgaan dat je mijn advies hebt opgevolgd. Het programma was concreet en kritisch, maar geen enkele tekst gaf aanstoot. Zie je nu Klaus, zo kan het dus ook.’

Erika keek Klaus aan, maar reageerde niet op de als compliment bedoelde opmerking van vader. ‘Fijn dat jij er vanavond ook bij was,’ zei ze tegen oom Heinrich.

‘Een cabaretttekst is iets heel anders dan een krantenstuk,’ bromde Klaus.

‘Ik had het niet willen missen,’ zei oom Heinrich. ‘Je was in vorm, nog wat voorzichtig, maar in vorm. Wie weet schrijf ik ook een paar teksten voor je, ik heb de afgelopen maanden meer dan genoeg materiaal kunnen verzamelen voor een paar felle liederen. En aan een nieuwe roman kom ik de komende tijd toch niet toe. Jouw bokken en schapen zal ik veranderen in wolven en lammeren.’

‘Hoe is de situatie in Berlijn?’ vroeg Klaus. Hij was er al in geen maanden geweest.

Oom Heinrich wreef over zijn sik. ‘Ik ben opgehouden met het tellen van de knokploegen die klaarstaan om de politieke bijeenkomsten van de democraten te verstoren,’ zei hij. ‘De glashandelaren doen goede zaken met het vervangen van ingegooide joodse winkelruiten en de artsen hebben het druk

met het oplappen van mensen die midden op straat tegen vuisten zijn aangelopen. Zo ongeveer is de situatie.'

'En hoe gaat het met jou?' vroeg Erika. 'Hou je het nog vol?'

'Laat ik het zo zeggen, ik heb in Berlijn een trouw publiek,' zei oom Heinrich. 'Als ik een pink beweeg, hoor ik de telegraaf al ratelen: "Heinrich Mann beweegt pink." Ze weten met wie ik omga, waar ik mijn brood koop en welke kleur sokken ik het vaakst draag. Wie een van mijn boeken koopt, is meteen verdacht. En vanmorgen in de trein was ik niet alleen. Ik neem aan dat het dossier dat ze over me hebben aangelegd, zo langzamerhand uit zijn voegen barst. Maar uiteraard hou ik het nog vol, ik ben gemotiveerder dan ooit.'

11

Oom Heinrich was schrijver van tot voor kort populaire en zelfs verfilmde romans, zoals *De blauwe engel*, waarvan de filmversie een groot internationaal succes in de bioscopen was geweest. Hoofdrolspeelster Marlene Dietrich was er wereldberoemd door geworden. Maar meer nog dan dat was hij al zolang Klaus zich kon herinneren een politiek activist en in feite de stem van democratisch Duitsland.

'Kom toch weer in Beieren wonen,' zei vader. 'Hier is het rustiger en ook vanuit München kun je je mening geven.'

'En mijn mensen in Berlijn achterlaten? Geen sprake van. Desnoods gaan we ondergronds. En die rust hier, waar jij het over hebt, Tommy, is maar schijn. Worden hier geen winkeliers ingegoooid of mensen bespioneerd en bedreigd? Wie zegt je dat jouw telefoon niet wordt afgeluisterd?'

'Ik heb je voorspeld dat dit zou gebeuren als je doorging met de nazi's tegen je in het harnas jagen,' zei vader.

'De nazi's brengen me niet van mijn stuk met hun intimidaties,' zei oom Heinrich, 'niet zolang ze de totale macht nog niet hebben. En tot het zover is, zal ik er alles aan doen dat te voorkomen.'

'Ze zeggen dat Hitler misschien al dit voorjaar rijkskanse-

lier zal worden,' zei Klaus. 'Von Hindenburg hoeft alleen zijn handtekening nog onder de benoeming te zetten.'

12 'Von Hindenburg is seniel,' zei Erika, 'die stokoude rijks-president ondertekent ieder vel papier dat hem onder zijn neus wordt geduwd. Hij heeft geen flauw benul meer.'

'Hitler is een schertsfiguur,' zei vader, 'een door de nazi's naar voren geschoven marionet. Hoe serieus moeten we zo iemand nemen?'

'Hij is stapelgek,' zei Klaus, 'ik ben bang voor types als Goebbels en Himmler. Maar stel dat het gebeurt, Hitler de rijkskanselier en Duitsland de dictatuur waar al die idioten zo naar verlangen, wat doen we dan? Willen we hier dan nog blijven wonen?'

Ze hadden hier al eerder over gesproken, een paar jaar geleden, toen de nationaalsocialisten voor het eerst een verkiezingszege hadden behaald. Maar nu was het onderwerp actueler dan ooit.

'De vraag is eerder: kúnnen we hier dan nog blijven wonen?' zei oom Heinrich. 'Dat is iets wat me de laatste tijd nogal heeft beziggehouden. Wat staat ons te wachten als we blijven? Wat staat de mensen die geen zuivere Ariër zijn te wachten? Of eenieder die een andere politieke opvatting heeft en daar niet over zwijgt? Of de buitenlanders die hier wonen?'

'Dat klinkt alsof je er al rekening mee houdt dat je moet vertrekken,' zei Erika.

'Ik heb voor alle zekerheid een bankrekening geopend in Frankrijk, in Nice. Misschien is het verstandig, Tommy, als jij ook wat voorzorgsmaatregelen neemt voor je gezin.'

Vader bromde. 'Duitsland verlaten? Ik? Ik moet er niet aan denken, dat weet je donders goed. Er is geen enkele reden waarom ik me bedreigd zou moeten voelen. Ik kies mijn woorden altijd met zorg als ik mijn mening geef, en die woorden

gebruik ik niet in polemieken, maar in mijn romans, daar bereik je uiteindelijk veel meer mee. Bovendien zie je het weer eens te somber in, mijn beste Heinrich. Stel dat Hitler werkelijk rijkskanselier wordt, wat dan nog? Wat is de macht van Von Hindenburg? De Rijksdag en de deelstaten hebben de werkelijke macht en daar hebben de nazi's bij lange na de meerderheid niet. Ze zullen altijd te maken krijgen met een weldenkende oppositie.'

'Een sterk verdeelde oppositie die op geen enkele manier in staat is een vuist te maken,' zei oom Heinrich. 'Ik probeer al maanden de communisten en socialisten op één lijn te krijgen, maar ze zijn allemaal zo verdomde koppig. In plaats van zich tegen de nazi's te richten, gaan ze elkáár te lijf. Ik voorzie nog eerder een burgeroorlog dan een verenigde oppositie.'

'Hoe dan ook,' zei vader, 'ik blijf geloven in het gezonde verstand van het Duitse volk, en voor je het weet zijn er weer verkiezingen. In Berlijn laten de nazi's nu in hun overmoed zien waartoe ze in staat zijn, denk je nou echt dat de ontmaskering niet nabij is? Duitsland wil sterke leiders, maar geen onderdrukking. Daarvoor zijn wij een veel te vrijgevochten volk.'

'Vrijgevochten of trots?' vroeg oom Heinrich. 'De nationaalsocialisten hebben het "vernederde volk" hun trots terugggegeven.'

'En voor werk en economische groei gezorgd,' zei Klaus. 'Ze hebben het slim aangepakt door eerst sympathie te vergaren bij de goedgelovige massa.'

'Het volk zand in de ogen strooien noem ik zoiets,' zei Erika.

Vader schonk wijn bij. 'Sympathie vergaren met een paar successen is niet zo moeilijk, maar als ze die sympathie willen vasthouden, zullen ze toch beslist democratischer moeten worden, en dat beseffen ze zelf maar al te goed. De tijd van almachtige keizers is voorbij.'

‘Mijn beste, naïeve broer...’ begon oom Heinrich, terwijl hij onrustig aan zijn sik begon te plukken.

14 ‘Mijn lieve, naïeve vader,’ onderbrak Erika hem, ‘wat fijn dat we hier vanavond zo zitten na de eerste voorstelling van *Die Pfeffermühle*, vind je niet?’

Klaus grinnikte. ‘Ze bedoelt,’ zei hij, ‘dat dit gesprek over politiek tot niets zal leiden, zoals wij zelf ook wel weten, en dat we van onderwerp moeten veranderen.’

‘Is dat zo, Eri?’ vroeg vader. ‘En welk gespreksonderwerp had je dan in gedachten?’

Oom Heinrich hief het glas. ‘Het is, moet ik bekennen, heerlijk om even uit Berlijn weg te zijn en weer als vanouds met mijn gelauwerde broer te kunnen kibbelen, maar de rest van de avond zullen we het alleen nog over het succes van *Die Pfeffermühle* hebben. Ik weet dat Eri het niet graag wil, maar vanaf dit moment is zij de hoofdpersoon van onze conversatie.’

Erika probeerde bescheiden te glimlachen, wat haar niet goed af ging, en zei: ‘Vooruit dan maar. Vonden jullie Therese vanavond ook zo nerveus? Ik had dat niet verwacht van iemand met haar statuur, maar ik denk dat het komt doordat ze verliefd op me is.’

‘Zij ook al?’ vroeg Klaus.

‘Arme Therese,’ zei vader.

‘Misschien was ze nerveus om wat haar te wachten staat,’ zei oom Heinrich. Hij klonk ineens weer serieus.

‘Om wat haar te wachten staat met mij?’ vroeg Erika. ‘Ik val reuze mee hoor, als je me beter leert kennen.’

‘Om wat haar te wachten staat in Duitsland,’ zei oom Heinrich. ‘Vergeet niet dat ze joods is, al schijnt Hitler dat nog steeds niet door te hebben. Maar nu ze jouw kant heeft gekozen, zal dat wel snel veranderen.’

Therese was tot voor kort een van de steractrices van de

Münchener Kamerspelen geweest, maar had, uit afkeer van de populariteit van de nazi's bij haar collega's, dat toneelgezelschap ingeruild voor Erika's *Pfeffermühle*.

Erika trok aan haar sigaret en keek nadenkend voor zich uit. 'Weet je dat ik daar helemaal nooit bij stilsta, bij dat ze joods is, bedoel ik?'

15

'Wij zijn ook joods,' zei Klaus. 'Nou ja, halfjoods omdat Mielein het is. Maar daar staan we toch ook nooit bij stil?'

'Tot het christendom bekeerde joden,' zei Erika, 'en dat telt niet.'

'Nu nog niet, nee,' zei Klaus.

'We zijn de familie Mann,' zei oom Heinrich, 'en de nazi's zullen een kluif aan ons hebben.'

'Zo is het,' zei Erika.

Vader legde zijn sigaar in de asbak. 'En nu,' zei hij, 'zullen jullie me toch echt moeten verontschuldigen. Nee, nee, sta niet op, blijf zitten zolang jullie willen en open vooral nog een fles van die voortreffelijke bourgogne. Maar mijn lezers zullen het me niet vergeven als ik morgenochtend niet om tien uur aan mijn schrijftafel zit. Mijn nieuwe roman is aangekondigd voor dit najaar en ik weet bij God niet of ik hem op tijd af zal krijgen. Ik heb ook volgende maand die Wagner-lezing nog.'

Hij verliet de kamer. Oom Heinrich bleef nog, Klaus en Erika ook.

'Het heeft geen zin te proberen hem tot een ander inzicht te krijgen,' zei Erika. 'Als het om de politiek gaat, steekt hij zijn kop in het zand.'

'Ik weet het,' zei oom Heinrich, 'ik ken hem al mijn hele leven. Maar tot op zekere hoogte kan ik het wel met hem eens zijn.'

'Tot op welke hoogte?' vroeg Klaus.

'Jouw politieke stukken voor de kranten en Eri's plannen

met haar cabaret. Als de nazi's het hier echt voor het zeggen krijgen, zullen ze jullie het leven onmogelijk maken.'

'En dat zeg jij, de voorman van democratisch Duitsland,' zei Erika. 'Je bent het toch eens met wat we doen?'

16 'Uiteraard ben ik het met jullie eens. Maar jullie zijn mijn kinderen niet. Misschien zou ik, als ik jullie vader was en niets liever wilde dan jullie beschermen, ook zeggen: "Wees toch voorzichtig."'

'Daar zou je dan wel een beetje laat mee zijn, oom Heinrich,' zei Erika, 'en bovendien heb je ons zelf het verkeerde voorbeeld gegeven met je politieke activisme.'

'Wij weten wat we aan het doen zijn,' zei Klaus, 'en we zien wel welke prijs we daarvoor moeten betalen.'

'Die houding kan ik alleen maar onderschrijven,' zei oom Heinrich. 'Maar zorg ervoor dat jullie je niet vervreemden van jullie vader. Het zou hem doodongelukkig maken. Probeer af en toe ook even in zijn schoenen te gaan staan.'

'Als we in zijn schoenen gaan staan, denken we dat het allemaal wel goed zal komen,' zei Klaus.

'Als jullie in zijn schoenen gaan staan, wil je een gelukkig en onbezorgd leven voor je kinderen,' zei oom Heinrich.

'En wat wil jij?' vroeg Klaus.

'Ik wil een gelukkig leven en vrijheid voor alle kinderen in Duitsland,' zei oom Heinrich. 'En daarom doe ik wat ik doe en zal ik daar niet mee ophouden tot ze me doodschieten.'

'Hun invloedrijke tegenstanders doodschieten doen ze niet,' zei Klaus, 'zo verstandig zijn ze wel.'

'Dat heeft niets met verstand te maken,' zei oom Heinrich, 'het is berekening, wacht maar af.' Ook hij stond op. 'En na deze opwekkende woorden en nu ik nog rechtop kan lopen ondanks al die wijn, ga ik maar eens op zoek naar mijn hotel. Is het droog? Nee. Ik leen een paraplu van mijn gewaardeerde broer. Slaap goed, mijn lieve Erika en Klaus en weet dat jul-

lie altijd bij jullie oude oom terecht kunnen, als je advies of steun nodig hebt.'

Bij de deur draaide hij zich om, aarzelde en zei toen: 'Wees in elk geval discreet als je je met een geliefde in het openbaar vertoont. Geef ze niet onnodig een stok in handen.'

17

Dit advies verbaasde Klaus. 'Natuurlijk zijn we discreet,' zei hij. 'Dat weet je toch?'

Oom Heinrich plukte weer aan zijn sik. 'Ja...' zei hij, 'ja, ik weet het. Neem me niet kwalijk.' Hij sloot de deur achter zich.

'Ik ga ook naar bed,' zei Erika.

Klaus volgde haar naar boven en ging in zijn eigen kamer bij het raam zitten. Hij keek naar de zwarte tuin en dacht terug aan het gesprek van vanavond, aan zijn vader, zijn oom, zijn zus. Hij dacht aan wat er in de komende maanden zou kunnen gaan gebeuren, met Duitsland, met hemzelf. Ineens moest hij ook denken aan Hans, die ellendige ex-minnaar van hem, en aan diens zwijgen. Waarom liet Hans niets van zich horen?

Een grote somberheid overviel Klaus. Nog heel even bleef hij zitten, met gedachten die duisterder waren dan de tuin. Toen stond hij op, liep naar zijn bed en trok de lade van het nachtkastje open waarin zijn injectiespuit lag.

De krantenrecensies waren om uit te knippen en in te plakken zo lovend, behalve die van de *Völkischer Beobachter*, die geen goed woord over had voor de satire van 'Erika Mann, dochter van Thomas Mann' en het een schande noemde dat Therese Giehse zich had laten verleiden tot een optreden: 'Ze is nota bene de favoriete toneelspeelster van Adolf Hitler.' De tamelijk onschuldige speldenprikken over vrijheid en gesnoerde monden werden uitvergroot tot botte aanvallen op de nationaalsocialisten.

Tevreden las Erika uit het stuk voor. 'De hond wilde graag bijten, maar kon niets vinden om zijn tanden in te zetten en blaft daarom maar wat,' zei ze en ze keek op. 'En dat was precies waarop ik hoopte.'

18 Klaus, die met een dof hoofd samen met Erika en hun broer Golo aan de ontbijttafel zat – hij had iets meer morfine genomen dan verstandig was, maar daardoor wel redelijk geslapen – was niet in de stemming voor de kranten. Hij wilde een wandeling maken om tot zichzelf te komen, anders werd het vandaag niks met zijn werk. En hij had gisteravond toen hij op bed was gaan liggen en zich steeds kalmer en behaaglijker en zelfverzekerder voelde worden juist zo'n goed idee gekregen voor een krantenstuk. 'Hebben de nazi's dan zo weinig zelfvertrouwen dat ze zelfs spionnen sturen naar een onschuldig optreden van een theatergezelschap dat geen andere bedoeling heeft dan het publiek vermaken?' zou hij schrijven. Spot was een wapen dat hij nog niet eerder had geprobeerd. Zou zijn boodschap op die manier overkomen? Zelfs zijn vader zou tegen ironie geen bezwaar kunnen maken.

'Ik heb helemaal niet gezien dat er een journalist van de *Völkischer Beobachter* was,' zei Golo.

'Die laten zich nooit zien,' zei Erika. 'Ze bedenken van tevoren wat ze zullen gaan schrijven en komen alleen maar in de zaal zitten, vermomd als gewone bezoekers, om wat sfeerbeschrijvingen aan hun stuk te kunnen toevoegen. Je herkent ze aan hun geur, ze stinken. Hoe dan ook, vanaf nu gaan ze op *Die Pfeffermühle* letten, dat is wel duidelijk. En we zullen ze heel wat stof tot schrijven geven.'

'Waar zijn Mielein en de tovenaar eigenlijk?' vroeg Klaus. Gewoonlijk zat zijn moeder als eerste aan tafel en mocht het ontbijt pas beginnen als zijn vader, 'de tovenaar', er ook was. Iedereen in het gezin had een bijnaam, maar 'de tovenaar' was onovertroffen, vond Klaus.

‘Vader zit in zijn werkkamer en Mielein is naar Offi en Ofey,’ zei Golo. ‘Eissie, weet je wel hoe laat het is?’

Klaus keek op de klok. Halfelf. Die verdomde morfine ook, hij moest daarmee ophouden. Als Hans bij hem terug was, zou hij dat ook doen, dan had hij dat spul niet meer nodig. Hans...

19

Erika gaf hem een stomp. ‘Kijk niet zo gekweld. Ik zie heus wel aan wie je denkt.’

‘Ik wil er niet over praten,’ zei Klaus.

Golo stond op. ‘Ik ga,’ zei hij. ‘Als ik te laat kom voor college, krijg ik ervan langs van mijn professor.’ Golo was drientwintig, had al een titel in de filosofie en studeerde nu geschiedenis aan de universiteit.

‘Ik ga ook,’ zei Erika. ‘Mijn nerveuze pepermolenaartjes willen van me horen of ik tevreden over ze ben.’

‘En ben je dat ook?’ vroeg Golo.

‘Niet helemaal,’ zei Erika, ‘maar dat zal ik ze straks wel vertellen.’

Golo lachte. Golo lachte niet vaak. Hij en Monika waren de ernstigste van de zes kinderen, en Golo ook de meest onzekere. Hij had twijfels over zijn uiterlijk, over zijn intelligentie en over zijn seksuele voorkeuren. Klaus wist dat Golo van jongens hield en vermoedelijk was de rest van het gezin daar ook van op de hoogte, maar er werd nooit over gesproken. In huize Mann werd er over wel meer niet gesproken.

‘Ze zullen beven van angst,’ zei Golo.

‘Welnee,’ zei Erika, ‘want zelfs als ik commentaar heb, blijf ik altijd heel vriendelijk.’

Nu lachte Klaus ook, maar ineens had hij een gevoel van heimwee. Waarom was alles niet gebleven zoals een paar jaar geleden, toen ze nog onbekommerd konden lachen om elkaars onmogelijkheden en aanstellerijen, zich nog aan elkaar konden ergeren, nog jaloers konden zijn op de aandacht

van hun ouders voor een van de andere kinderen, zonder dat de buitenwereld voortdurend een hoofdrol opeiste? Waarom hadden zo veel Duitsers op de NSDAP gestemd? Hoe kon het zover zijn gekomen dat de geruchten dat Hitler tot rijkskanselier zou worden benoemd al bijna tot een aankondiging waren geworden? En als het zover kwam, wie weerhield de nazi's dan nog van de totale macht over het land? Welke tegenstem kon dit nog voorkomen? Erika had haar toneelspel, Klaus zijn pen. Veel was dat misschien niet, maar wat konden ze anders doen? Zwijgen en ongerust zijn, zoals hun vader deed? Nooit! Ze zouden niet alleen oom Heinrich maar ook Klaus zelf moeten doodschieten om hem tot zwijgen te brengen.